

Володимир Брославський

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ ПОЛЬСЬКОЇ ЕЛІТИ ЯК ЧИННИК ОКУПАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТ.

У статті проаналізовано колабораціонізм польської еліти в час ІІ поділу Речі Посполитої та окупації Правобережної України Російською імперією наприкінці ХVІІІ ст. Показано застосування економічних важелів впливу задля досягнення лояльності до агресора польського адміністративного апарату та шляхти.

Ключові слова: окупація Правобережної України, колабораціонізм польської еліти, державна зрада, Російська імперія.

Окупація Росією Криму та діяльність сепаратистських груп на Сході та Півдні України не є чимось новим в історії України. Росія, а раніше Російська імперія часто використовувала для приєднання нових територій проросійські сили на них або так-звану "п'яту колону". Для прикладу розглянемо окупацію Російською імперією Правобережної України наприкінці ХVІІІ ст. Традиційно в російській та радянській історіографії, а частково й українській історіографії окупація Правобережної України трактується як "приєднання" або "возз'єднання" Правобережної України з Росією. Однак, аналізуючи поділи Речі Посполитої сусідніми державами, ми маємо всі підстави стверджувати про те, що Правобережна Україна була не "приєднана", а окупована Російською імперією. Перед нами постає доволі цікаве запитання: "Яким чином Російській імперії вдалося фактично без великого кровопролиття приєднати до свого складу густозаселені та економічно-розвинені регіони іноземної держави". А враховуючи досвід окупації Росією у 2014 р. Криму, ми маємо всі підстави провести своєрідні паралелі між подіями кінця ХVІІІ ст. та 2014 р. І в першому, і в другому випадках окупація була б неможлива без зради частиною населення окупованих

територій власної держави. Тому дослідження колабораціонізму польської еліти в умовах окупації Російською імперією Правобережної України є не лише актуальним, а й життєво важливим для розуміння процесів, які відбуваються в сучасній Україні.

Різні аспекти окупації та включення Правобережної України до Російської імперії розглядалися у працях: Жукович П. [5], Семеський В. [16; 17], В.Смоля [18], Зінченко А. [6], Крижанівського О. та Плохія С. [9], Капелер А. [7], Рудакової Ю. [15], Бармака М.В. [1].

В. Смолій у монографії "Воз'єднання Правобережної України з Росією" зазначає, що лише: "...ворожа позиція сеймових діячів щодо Росії змусила урядові кола останньої вжити запобіжні заходи" [18, 128]. Проаналізуємо яким чином відбувалося це "воз'єднання". У 1792 р. у Річ Посполиту ввійшли російські війська, які, щоб збороти "французьку чуму", підтримали нову Торговицьку шляхетську конфедерацію [7, 65]. Ведучи війну проти Туреччини, відчуваючи загрозу поширення революційних ідей із Франції, російська імператриця Катерина II погодилась на новий поділ Речі Посполитої. Слід відзначити, що II та III поділи Речі Посполитої не були вигідні Російській імперії, оскільки остання фактично контролювала Річ Посполиту. Тільки загроза поширення ідей Французької революції та можливий конфлікт між Росією та союзом Пруссії й Речі Посполитої, змусили Російську імперію піти на вигідний для Пруссії II поділ Речі Посполитої. Тому окупація Правобережної України російською армією відбувалася за умов існування потужної проросійської "п'ятої колони". Логічно виникає запитання хто її сформував й чому на Правобережжі фактично не було спротиву окупації.

Боячись селянських заворушень, зі вступом на територію Речі Посполитої російських військ, значна частина шляхтичів втекла за межі краю. Ті ж, що залишалися, скаржилися владі, що селяни готові піднятися на повстання. За повідомленнями коменданта Кам'янецької фортеці Орловського, в краї неможливо було знайти жодного місцевого поміщика [18, 135]. Всередині 1792 р. практично все Правобережжя було окуповане

російськими військами, а залишки польських загонів або були розформовані, або перейшли на службу Російській імперії.

Традиційно в історіографії початком "приєднання" Правобережної України до складу Російської імперії вважається 1793 р. Хоча ще 8 грудня 1792 р. на ім'я генерала М.Кречетникова було видано іменний указ "Про розпорядження в польських областях зайнятих російськими військами". Ним головнокомандувач російської армії був зобов'язаний всіма можливими способами переконати місцеву польську адміністрацію принести присягу на вірність Російській імперії: грішми, обіцянками чинів і мастків [10, 59–60] Тобто Російська імперія ще у 1792 р., до підписання конвенції про поділ Речі Посполитої між Прусією та Росією, розпочала окупацію території незалежної держави. Виходячи із змісту цитованого документу основну ставку російський уряд робить саме на колабораціонізм польської еліти. Фактично переприсягання чиновників, військових, шляхти Речі Посполитої російському імператору в умовах окупації краю є не лише колабораціонізмом, але й державною зрадою.

Цікавим є приклад генерал-поручика А.Злотницького, якому торговицька конфедерація повеліла створити гусарську бригаду. Призначений комендантом Кам'яця, А.Злотницький прибув у місто 18 квітня 1793 р. А вже 2 травня здав фортецю генералу Дерфельдену, який залишив його на старій посаді. В липні того ж року, А.Злотницький отримав чин генерал-поручика російської армії. 11 серпня, здавши командування над гарнізоном бригадиру Новікову, відправився у Санкт-Петербург. Перебуваючи у столиці Російської імперії, генерал-поручик добився у Катерини II призначення йому пенсії. Відповідний указ імператриця підписала 9 грудня 1793 р. Замість платні, яку А.Злотницький отримував перебуваючи на посаді командира бригади, Катерина II нагородила його пенсією у 3 тис. рублів з прибутків Брацлавської губернії. Її син імператор Павло I відзначив А.Злотницького орденом Олександра Невського та надав йому великий Радомишльський масток [10, 152–153].

Таким чином, основним важелем стимулювання польської еліти до зберігання нейтралітету та визнання факту окупації Правобережжя став економічний чинник. Польська еліта була поставлена перед вибором: або зберегти вірність Батьківщині й зі зброєю в руках виступити на її захист й втрати своє майно, або підкоритися окупанту й зберегти свої маєтки.

Не слід ігнорувати й цивілізаційне протистояння, яке виникло в окупованому краї. На думку А.Капелера, російська політика зіштовхнулася із проблемою, яку мала на Лівобережній Україні, Смоленщині, Балтії, "як приєднати до Російської імперії регіони із самостійною станово-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною традицією?" [7, 67]. Вирішальним для з'ясування цього питання було порозуміння з місцевою елітою. Стосовно шляхти здійснити це було досить важко, оскільки багатовікова державна традиція Речі Посполитої гарантувала шляхті участь в активному політичному житті країни. У складі ж Російської імперії основній масі шляхти відводилась роль соціальної, економічної й культурної верстви. Однак, та частина регіональної еліти, яка бажала співпрацювати з Російською імперією, захочувалась, оскільки соціальний статус шляхти відповідав статусові російського дворянства.

Ліквідувавши незалежність Речі Посполитої, російський уряд, як слушно відзначає Андреас Капелер [7, 67], був змушений звернутися до досвіду польської шляхти і на регіональному рівні включити її в систему місцевих органів влади. Шляхті було надано більшість посад у губерніальних і повітових управах Правобережжя. З метою здобуття прихильності польських аристократів Правобережної України на шляхту було поширено Жалувану грамоту дворянству від 21 квітня 1785 р., якою заборонялось без судового рішення привласнювати чужі маєтки чи розоряти їх. Водночас російський уряд залишив за шляхтою їх нерухомість та селян.

Частина шляхти не могла змиритися з втратою незалежності Речі Посполитої і взяла участь у повстанні 1794 р. на чолі з Т. Костюшком. Напруження, викликане повстанням 1794 р. на Правобережній Україні, набрало досить загрозливого

характеру [18, 153]. Зокрема, наприкінці 1794 р. було виявлено склад зброї шляхтича Комарницького в с.Ординець Брацлавської губернії. Він озброював відставних польських офіцерів та навколишню шляхту, намагався організувати окремий добре озброєний загін [18, 172–173].

Хоча шляхта Правобережжя й не брала активної участі у бойових діях, уряд змушений був враховувати їх настрої. З цього приводу І.Я.Франко писав, що шляхта при поділі Польщі не тільки не потерпіла, але навіть виграла, бо могла у своїх стосунках із селянством опертися на сильну російську адміністрацію, якої не було в старій Польщі [20, 118]. Одержавши нові чини, звання, землю, нових кріпаків, більшість шляхти воліли не ризикувати своїм майном і зайняли вичікувальну позицію. Катерина II уважно стежила за їхніми настроями та за перебігом подій на Правобережжі. Російський уряд застосовував на приєднаній території тактику "батога і пряника": винагороджував вірну шляхту, але й карав бунтівників. Зокрема, у листах та розпорядженнях генерал-губернатору Т.Тутолміну імператриця наказувала накладати на маєтки осіб, запідозрених у повстанні, секвестр, який обмежував право користування майном та прибутками з нього. Усі доходи із секвестрованих маєтків направлялися у губернське казначейство [18, 151–153]. Завдяки такій політиці російського царату дворянство Правобережної України поділилося на дві групи: проросійську, яка була вірною царату та пропольську, яка прагнула відновлення незалежності Речі Посполитої.

19 квітня 1794 р., Катерина II підписала на ім'я київського генерал-губернатора Т.Тутолміна ще один іменний указ "Про взяття в секвестр та конфіскацію маєтків, учасників повстання й прийняття інших заходів для запобігання заворушень у краї". Ним російський уряд визнав, що неможливо лише силою зброї викоринити спосіб мислення нових підданих, але й слід активно використовувати економічний важіль. [10, 156–158]

Не бажаючи втрачати маєтки, більшість власників підкорилася новій владі, яка як імператорську милість дарувала їм те, що було відібрано насильно і чим вони раніше володіли спадково.

У мемуарах Я.Охотського [14, 30–36] зустрічаємо спогади про те, що частина шляхтичів, завдяки особистим зв'язкам з вищими російськими офіцерами, просила прощення і милості у російських монархів [21]. Бажаючи посилити свої позиції на Правобережних землях і дворянство, заможних та впливових землевласників, зазвичай, прощали та повертали їм нерухомість.

Новий етап у колабораціонізмі польської еліти з російським урядом розпочався за російського імператора Павла І. Базою для такої "співпраці" стали одні з перших указів Павла І. Зокрема, 20 й 21 листопада 1796 р. були видані імператорські укази щодо конфіскованого майна керівника польського військового підрозділу І.Дзялинського та активного учасника польського повстання, одного з авторів конституції "3 травня" І.Потоцького. Імператор повернув конфісковану власність особам, яких за правління Катерини ІІ називали серед найнепримиренніших та найнебезпечніших ворогів Російської імперії. Маєток І.Дзялинського, який нараховував 1949 душ чоловічої статі, за компенсацію відбирався у графині Катерини Скавронської і повертався дружині Дзялинського – Феліції [10, 213–214]. Підставою для такого повернення послужило те, що останній частково був її спадком і приданим, а частково його було свого часу придбано на її гроші. Оскільки, за законодавством, чоловік не мав жодних прав на власність дружини, то маєток конфіскації не підлягав. Щодо графа І.Потоцького, то імператор Павло І поступив по-іншому. Усе майно поверталось графу. Якщо ж якась із частин маєтностей графа вже була комусь пожалувана, то за неї призначали компенсацію. Щоб краще прив'язати І.Потоцького до імперії, а згодом й використати у її реформуванні, імператор ще до повернення маєтностей пожалував графу тисячу душ у великоросійських губерніях. Такий подарунок отримав й звільнений Т.Костюшко. Проте він відмовився стати російським поміщиком. Тоді, 30 листопада 1796 р., Павло І замість маєтку наказав видати Т.Костюшкові із державної казни 60 тис. руб. [5, 185].

Також 29 листопада 1796 р. своїм указом імператор звільнив всіх польських "політичних злочинців", повернувши

окремим із них володіння [13]. 15 січня 1797 р. Павло I підписує конвенцію між Росією, Пруссією та Австрією "про остаточний поділ Польщі" [3,59–63], проте сам демонстративно засуджував факт знищення Речі Посполитої [5, 183–184; 8].

На протигагу своїй матері, Катерині II, яка повертала мастки в основному тим, хто не брав участі у повстанні і заявляв свою лояльність до імперії, Павло I любив іноді показати себе милосердним та виявляв прихильність до поляків, особливо в перші місяці свого правління. За даними Ю.Рудакової, у губерніях Правобережної України, польській шляхті було повернено близько 14 тис. душ селян чоловічої статі. При цьому не враховується маєток графа І.Потоцького, розміри якого не зазначено в указах [15, 104–106].

Прихильність Павла I до поляків, крім повернення конфіскованих маєтків, ще виражалась у пожалуванні останнім нових на території колишньої Речі Посполитої. В основному, такі нагороди давали за старанну службу у цілому чи виконання певного завдання, на зразок, відданість імператору чи державі. Не можна не погодитись із Ю.Рудаковою, що такі формулювання щодо поляків виглядають досить дивно [15, 105–106]. З цього приводу В.Семевський писав, що про призначення пожалування нерідко просили особи, що не мали на те жодного права [17, 186]. Як правило, такі пожалування свідчили про давні зв'язки колишніх польських урядовців з російським двором.

Одним з перших поляків, який отримав пожалування, став камергер імператора граф А.Ільїнський. Йому Павло I 19 листопада 1796 р. надав у "вічне й спадкове володіння" маєток у 2252 душі, в старостві Уланівському у Брацлавській губернії. Цікавою є доля однієї із власностей графа А.Ільїнського м. Житомира, який на час вступу Павла I на імператорський престол, виконував роль губернського міста. Хоча за часів правління Катерини II, з метою перенести губернське правління Волинської губернії у містечко Звягіль, яке отримало назву Новоград-Волинський, його було викуплено імператрицею у графині Потоцької за 333579 руб. Однак роль губернського міста й надалі виконував Житомир. За проханням графа

Льїнського 19 листопада 1796 р. Павло I наказав перевести губернське управління у інше місто, але 14 грудня на прохання того ж графа Льїнського імператором залишає статус губернського міста за Житомиром. Остаточний розрахунок за цю свою власність від російського уряду граф Льїнський отримав вже за часів правління імператора Олександра [5, 194].

27 листопада 1796 року монарх жалує польському шляхтичу Карлу Глембоцькому "у нагородження ревності та відданості імперії" в минулому старостинське село Біле у Подільській губернії, яке налічувало 516 душ чоловічої статі. Указом від 21 червня 1797 р. можливість заокруглити свої володіння отримав ще один представник польської знаті, граф Міхал Мнішек. Йому імператор подарував королівські села, які прилягали до його родинного маєтку Вишневець – Колосова й Спиколоси (91 душа) в Кременецькому повіті Волинської губернії [15, 106].

Для нових пожалувань Павло I використав частини викупленого у казну Поберезького маєтку князя О.Любомирського. Зокрема, колишній секретар короля Станіслава Августа, статський радник Фріз, указами від 11 квітня 1798 р. та 26 травня 1799 р., отримав у спадкове володіння із його складу 311 душ. 19 липня 1798 р. значно більшу частину у 1500 душ отримав на відшкодування збитків, зазнаних при розмежуванні територій Речі Посполитої й Новоросійської губернії, брат колишнього його власника князь Любомирський [15, 106].

У деяких випадках практикувалась зміна статусу уже наявних маєтків. Наприклад, 30 грудня 1796 р. Павло I надав князю Станіславу Понятовському, який був племінником королю Станіславу Августу, староства Канівське і Богуславське у Київській губернії. Умовою зміни статусу була відмова від староства Бобруйського в Мінській губернії, яке теж було у пожиттєвій власності останнього та домагання купівлі прав на староство Кагарлицьке [15, 106].

Вступ на престол нового монарха супроводжувався присягою підданих на вірне підданство. Цю присягу склали усі верстви населення імперії, крім селян-кріпаків та іноземців,

які не перебували на державній службі. Внаслідок цієї традиції виникла правова колізія. Одночасно з усіма іншими, отримали можливість присягнути на вірне підданство Павлу I як звільнені учасники повстання 1794 р., так і землевласники, що емігрували та постійно жили за кордонами імперії в 1793–1796 рр., і за правління Катерини II були позбавлені прав її підданих. Принесення присяги на вірність новому імператору урівнювало всіх цих колишніх громадян Речі Посполитої в статусі з іншими російськими підданими. Таким чином, ті хто виявив супротив поділу Речі Посполитої, але згодом виявили бажання принести присягу Павлу I, отримували право сподіватися на повернення своїх маєтків та право володіти нерухомим майном на території країни. Ті ж із звільнених учасників повстання, що відмовилися присягнути новому монарху, втрачали всі права підданих Російської імперії і змушені були виїхати за її межі. У перші ж місяці свого правління Павло I повернув частині помилуваних чи родичам їхні маєтки. Правда, в більшості випадків їх довелося відбирати у нових власників або надавати іншу компенсацію. У кого з нових власників відбирали маєтки, взамін компенсували втрачене майно [15, 103].

Впродовж правління імператора у правобережних українських губерніях було повернуто нерухомість семи шляхетським родинам. І ще приблизно така ж кількість отримала близько 6 тис. душ нових пожалувань [15, 107].

Не оминув своєю увагою російський уряд й церковну еліту. З 1793 р. католицька та уніатська церкви потрапила під жорсткий контроль сильного державного апарату Російської імперії. З цього приводу, О. Крижанівський та С. Плохій зазначають, що "... царський уряд хотів бачити в церкві лише слухняного виконавця своєї волі і поступово перетворював її в звичайну державну установу, тим самим зводячи глуху стіну між духовенством та парафіянами" [9, 218].

Основна частина церковних маєтків була залишена в руках католицького та уніатського духовенства. Тим самим, як слушно відзначає сучасний вітчизняний дослідник А. Зінченко, на нього "поширювалась політика компромісу з панівним станом, тобто з дворянством" [6, 24]. Також зберігалася

переважна частина привілеїв духовенства. Проте на Правобережжі вступали в силу закони Російської імперії, які забороняли шляхті дарувати й заповідати маєтки на користь духовенства. Більше того, уся церковна власність в імперії розглядалася як державна, що перебуває у володінні духовенства. Будь-які операції з продажу, обміну, застави церковної нерухомості дозволялися лише за санкцією царя [11, 389].

Землеволодіння та землекористування місцевої еліти, як світської так і духовної, перебувало у повній залежності від лояльності до імперського уряду. Першою ознакою такої лояльності було складання присяги на вірність Російській імперії.

Таким чином, лояльна до імперії польська еліта кооптувалися в імперську знать. Російський уряд підтверджував їх права на нерухому власність та включав в адміністративний апарат краю. Отже ми маємо всі підстави стверджувати, що окупація Російською імперією Правобережної України наприкінці XVIII ст. відбувалася за умов колабораціонізму з окупантом значної частини польської еліти.

Список використаних джерел

1. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.
2. Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях. – №11189 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2–е (далі – ПСЗ-2). – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1839. – Т.ХІІІ: 1838 – Отделение первое. – С.405–654.
3. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.363. Ковельский уездный суд. – Оп.1. – Спр.14. Указы Вольнского губернского правления. – 02.07.1798–21.02.1799. – 498 арк.
4. ДАВО. – Ф.359. Владимир-Вольнский уездный суд. – Оп.1. – Спр.101. Списки лиц, у которых должны быть конфискованы имения за участие в польском восстании 1831 г. – 21.12.1833–21.04.1834. – 20 арк.
5. Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – Ч. LХІІІ, июнь. – С. 183–226.

6. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180с.
7. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М.Криун. – Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. – 360 с.
8. Конвенция между их величествами императором Всероссийским, королем Прусским и императором Римским об окончательном разделе Польши и акте отречения его величества короля Польского Станислава Августа от королевства своего. – №17736 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. – Т.ХХIV: 6 ноября 1796–1798. – С.280–285.
9. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. – Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
10. Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – Вып.1. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правл., 1885. – 328 с.
11. О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками. – №17090 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. – Т.ХХIII: 1789 – 6 ноября 1796. – С.388–391.
12. О распространении 10-летней давности на все губернии присоединенные от Польши. – №18828 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. – Т.ХХV: 1798–1799. – С.541–542.
13. Об освобождении подпавших под наказание, заточение и ссылку, по случае бывших в Польше замешательств. – №17585 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. – Т.ХХIV: 6 ноября 1796–1798. – С.21.
14. Охотский Ян Дуклан. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века. – СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1874. – Т2. – 320 с.
15. Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // УІЖ. – №3(462). – 2005. – С.101–110.
16. Семевский В. Пожалование населенных имений в царствование Екатерины II (Очерк из истории частной земельной собственности в России) // Журнал для всех. – 1906. – №5. – С.300.
17. Семевский В. Пожалование населенных имений при императоре Павле // Русская мысль. – 1882. – Кн. XII. – С.153–192.

18. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с.
19. Толстой Д. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. – СПб.: Тип. Юсафата Огризко, 1876. – Т. 1. – 538 с.
20. Франко І. "Король балагулів" Антін Шашкевич і його українські вірші // Збір. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.35: Літературно-критичні праці (1903–1905). – С.113–149.
21. ЦДІА УК. – Ф.533. Киевский военный губернатор. – Оп.1. – Спр.1670. Дело по прошению помещицы Мирской о возвращении ей д.Леонковичей, конфискованной за участие ее сына в польском восстании. – 10.11.1803–05.07.1805. – 10 арк.

Broslavskyi V.

**COLLABORATION OF THE POLISH ELITE AS A FACTOR OF
OCCUPATION OF THE RIGHT-BANK UKRAINE BY RUSSIAN
EMPIRE IN THE LATE XVIII CENTURY**

In this article it is analyzed the collaboration of Polish elite in time of the Second Partition of Polish – Lithuanian Commonwealth and occupation of the Right Bank Ukraine by Russian Empire in the late XVIII century. It is shown the application of economic leverage to achieve loyalty to the aggressor of the Polish administrative apparatus and nobility.

Key words: *occupation of the Right-Bank Ukraine, collaboration of the Polish elite, high treason, Russian Empire.*